

УДК 327.8

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.34.25>

ПОЛІТИКА І ЛІТЕРАТУРА: ІСТОРИЧНІ ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ

Олена Половко

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра політології
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна*

У статті розглянуто генезу впливу політики та ідеології на літературу. Художня література чинить світоглядний вплив на читача та на формування системи цінностей особистості, а ціннісна складова частина є важливою частиною політичної культури загалом. На прикладі вибраних художніх творів західноєвропейської літератури Х – ХХ ст. простежуються основні тенденції відповідних політико-ідеологічних впливів (від *magnum opus* Данте, М. Сервантеса, Т. Мора, Д. Свіфта, У. Дефо до К. Воннегута та С. Алексєєвич).

Ще в середньовічних епічних поемах факти історії перетворювались на акти літератури, яка виконувала «держзамовлення». З «Утопією» Мора в літературу входить не просто ідеал, а ідеологія та політика. Вимоги Мора політичні – реорганізація суспільства. За цими вимогами стоїть верства, що активно йде до влади, – буржуазія. Першим буржуа в літературі є Робінзон Крузо у творі Д. Дефо, що має потужний соціально-політичний підтекст.

Першою антиутопією є «Мандри Гулівера» Д. Свіфта. Її автор моделює ідеологічну реальність та ставить під сумнів ідеали рівності та братерства, зображені в «Утопії». Надалі домінуватимуть не утопічні, а реалістичні твори, художнє обґрунтування залежності людини від суспільно-політичного оточення («Жерміналь» Е. Золя). Постає питання соціальної та політичної реорганізації суспільства. Надалі літературний герой також стикатиметься з іншою проблематикою, яка є не зовнішньою, а внутрішньою (екзистенційною). Ф. Кафка позбавив конфлікт соціально-політичної значущості.

«Чудовий новий світ» О. Хакслі та «1984» Д. Орвела «1984» – два важливі антиутопічні романи ХХ століття, що мають антитоталітарний, антикомуністичний характер. Популярні класичні антиутопії формують відповідний контекст для ідеологічного супротиву. Своєю чергою це викликає подальшу контрреакцію з боку влади (заборона на друк та поширення книг, репресивні переслідування авторів тощо).

На сучасному етапі фіксується загальна тенденція відходу від поступової, а потім наскрізної ідеологізації до «втрати ідеологічних ілюзій» й критики метанаративів.

Ключові слова: політика, література, ідеологія, цінності, політична культура.

*Масштабна й нескінченна розмова на сотні тисяч голосів
триває без нас, доки ми не взяли до рук книжку.*

Ростислав Семків

У контексті дослідження зв'язку політики та літератури (на прикладі художніх творів) постає конкретне питання: який практичний сенс читання? Одна з можливих відповідей: художня література може стати відправною точкою для побудови системи цінностей особистості. Ціннісна складова частина своєю чергою є частиною культури як такої і політичної культури зокрема. При цьому важливо зазначити, що «класичні тексти мають бути не засобом літературного виховання, а його метою – ультимативною ціллю розвитку вміння читати» [1, с. 193].

Художня література справляє світоглядний вплив на читача. Літературний текст має зміст (про що розповідає) та ідею (для чого розповідає). При цьому, як зауважує літературознавець Ростислав Семків, є тексти, в яких те, як вони написані, значить більше, ніж про що вони, тому важливо дослідити взаємозв'язок літератури та ідеології, літератури та політики. Ця тема є малодослідженою. Серед власне літературознавчих текстів особливо виділимо статті письменника Джорджа Орвела, рецензії критика Галини Юзефович, праці «Як писали класики» та «Як читати класиків» вже згаданого нами науковця Ростислава Семківа. Основні політичні ідеї в контексті історії зарубіжної літератури ХХ століття розглянуто в лекціях філологині Юліани Камінської. Використовуємо загальнонаукові методи, зокрема історичний, для дослідження генези впливу політики та ідеології на літературу.

Вплив політики на літературу можна простежити впродовж всієї історії світової літератури, але в рамках статті обмежимося її західноєвропейською частиною від епохи середньовіччя і до ХХ ст. Так, в основу «Пісні про Нібелунгів» (ХІІ – поч. ХІІІ ст.) покладено реальний історичний факт, але відбувається ідеологічна інтерпретація факту. В іншому творі, що є національною гордістю Франції, – патріотичній епічній поемі «Пісні про Роланда» (ІХ – Х) – факт поразки франків над басками було перетворено на перемогу. У процесі перетворення факту історії на акт літератури відбувається трансформація, ідеологія та політика впливають на літературу, яка виконує «держзамовлення» та фальсифікує історію (не реалії життя, а ідеологія моменту). У цей час майже всі країни функціонують у контексті державно-політичних конфліктів, і література дає ідеал – гарного воїна (що є сталим та нормованим, який думає, як найкраще і швидше померти). Головна опозиція в епічному творі – «свій/чужий» (а головна опозиція політики за теоретиком Карлом Шміттом – «ворог/друг»). В епічному творі ця опозиція територіальна і релігійна. Патріотизм, який потрібен державі, домінує, а приватні інтереси героїв є настільки несуттєвими, що про них ніхто не пише. Це нереалістична література, однак вона зберігає цілий спектр концептів, важливих для націй та держави.

Ліричний герой з'являється в середньовічній літературі, і єдине, заради чого він може померти, – це кохання до прекрасної дами, як-то у Трістана до Ізольди. Як тільки держава перестає вимагати любові до батьківщини, в літературу проривається те, що дійсно турбує людину (її власне життя). Відбувається трансформація героя: воїн – лицар – коханець (адюльтер, причина якого інститут шлюбу, що є економічною угодою) або воїн – аскет – святий. А подальші «спалахи» патріотизму будуть пов'язані з підготовкою держави до війни. Вже у творах Данте фіксується тенденція до «егоцентризму» та з'являється розвиток героя (в епосі герой статичний).

«Дон Кіхот з Ламанчі» Мігеля де Сервантеса (1605) – історія окремої особистості. У цьому творі йдеться про антигероя та антилицаря, тоді як епос описував в основному події. Дон Кіхот відстоює ідеал, а дійсність цей ідеал руйнує (символом є битва з вітряками). Однак не так важливо, якою є оточуюча дійсність, важливо, як її оцінює Дон Кіхот (внутрішні переконання героя стають важливими). У «Гамлеті» Шекспіра є проблема (вбивство батька), є її соціальне вирішення (помста), однак зовнішня мотивація не влаштовує героя, його проблема суто індивідуальна. Гамлет – герой-інтелектуал, нам як читачам пропонують оцінювати героя за його розумом та індивідуальністю. Ренесанс тяжів до зображення цілісної особистості, була віра в те, що людина може побороти обставини, а в Сервантеса та Шекспіра нема цієї віри, обставини долають людину.

Відбуваються економічні зміни, в літературу входить не просто ідеал, а повноцінно ідеологія та політика. Томас Мор в «Утопії» (1516) описує уявну державу, в якій відсутня приватна власність та панують рівність та справедливість. Схожий ідеал держави, що побу-

дована на демократичних та колективістських засадах, описує і Т. Кампанелла в «Місті Сонця». Обидва твори вплинули на теорію та практику соціалізму. (Соціолог Ентоні Гіденс вважав, що, оскільки прогнозування майбутнього розвитку ускладнене, можна використати утопічний реалізм як баланс між утопічним ідеалом та сучасною реальністю. Про проблеми прогнозування, вплив на історію рідкісних непередбачуваних подій та їх пояснення в ретроспективі більш детально описано в книзі «Чорний лебідь: про (не)ймовірне в реальному житті» Нассіма Талеба).

Вимоги Мора політичні – реорганізація суспільства. За цими вимогами стоїть верства, що активно йде до влади, – буржуазія. Ідея: людей мають оцінювати відповідно до їхнього внутрішнього світу (демократична рівність), а не за походженням (що робить людиною «кращою» автоматично). Першим буржуа в літературі є Робінзон Крузо у творі Даниеля Дефо. Текст 1719 року, до якого рідко повертаються в дорослому віці, відіграв велику роль у всій літературі. Розкривається основний ідеал буржуазного суспільства – праця. Твір базується на реальній історії, однак прототип головного героя прожив на безлюдному острові кілька років і мало не з'їхав із глузду, а Крузо – за кілька десятиліть майже створив «цивілізацію». Тому «Життя та дивовижні пригоди Робінзона Крузо» мають потужний соціально-політичний підтекст.

Перша антиутопія – «Мандри Гулівера» Джонатана Свіфта (1726), бо її автор сумнівається, що ідеальна держава існує. Він описує політику і владу, суспільство і мораль, моделює ідеологічну реальність, ставить під сумнів ідеали рівності та братерства, зображені в «Утопії» Мора. З кожною новою подорожжю Гулівера тональність твору стає песимістичнішою. Автор доходить іншого, аніж Вольтер і Руссо, висновку: не людина від природи є доброю, а суспільство її «псує», навпаки, суспільний устрій є поганим, тому що природа людини така. Підкреслюється уявлення про політику як «брудну справу» (на відміну від античного, платонівського уявлення про «царську справу» або аристотелівське «мистецтво управління»). Якщо в Мора, як і в Платона, правильно організоване політичне життя можливе («його нема, але воно правильне»), то у Свіфта «воно неправильне, але воно є». І це ідеальне суспільство навряд чи буде існувати, бо людина за своєю суттю не ідеальна (в «Мандрах...» організаторами ідеального суспільства є коні). Свіфт критикує не просто сучасне йому суспільно-політичне життя, а ті ідеї, на яких базуються Ренесанс та Просвітництво.

Вольтер у «Простаку» (1767) зображує суспільство, що деформує природу людини. У П'єра Бомарше у творі «Шалений день, або весілля Фігаро» (1778) система оцінки особистості є дуже застарілою, геть суспільство побудоване на таких засадах, тому «в цій п'єсі вже є революція в дії». Це комедія, яка була «вагітна» Великою Французькою революцією 1789 року (майже агітаційна література, яка даремно «просвітницька»).

Один із найпопулярніших творів XVIII ст. – «Страждання юного Вертера» Г. Гете (1774). Це вже не утопічний, а реалістичний твір. Поведінка Вертера – це поведінка ображеного суспільством громадянина. Гарний, талановитий, розумний, але без аристократичного походження він не може претендувати на певні позиції в соціальній та політичній структурі суспільства. На питання Гамлета Вертер відповідає «не бути». Тому одним із можливих висновків цього твору, що мають політичні наслідки, є те, що суспільство має змінитися, щоб Вертер та такі як він змогли жити у ньому.

Романтизм послідовно буде представляти одну й ту саму модель поведінки – втечу людини від неправильного суспільно-політичного життя, яке не відповідає людській природі (Байрон, Гофман). У XIX ст., навпаки, література намагається бути якомога ближчою до життя, художні тексти описують не лише психологію, а політику, економіку. «Із текстів

Бальзака можна зрозуміти природу капіталізму краще, ніж із робіт політекономів». У соціальному романі домінує реалізм: показати типову людину в типових обставинах, вплив середовища (прикладом є цикл «Ругон-Маккари» Емілія Золя, зокрема роман «Жерміналь» (1885)). Роман «Червоне і чорне» Стендаля (1830) називають «хронікою XIX століття», бо в ньому йдеться про три соціальні верстви: духовенство, дворянство та буржуазію. У головного героя Жульєна Сореля та сама проблема, що й у Вертера, – суспільство не враховує його внутрішній потенціал. Порушене питання соціальної та політичної реорганізації суспільства, щоб походження та капітал не детермінували поведінку людини. Це література претензій головного героя (або героїні, як Емма Боварі), суспільство має адекватно його оцінити, однак засуджує за походження, бо інших претензій нема.

Надалі літературний персонаж буде існувати в контексті інакшої проблематики, яка не стільки зовнішня (необхідність подолати життєві обставини), як внутрішня (екзистенційна). «Серце п'їтьми» Джозефа Конрада (1902) – реконструкція не подій, а свідомості героя. Основне надбання реалістичної літератури – художнє обґрунтування залежності людини від суспільно-політичного оточення. Література стає надзвичайно життєвою, але це не зовсім вірно (Оскар Уальд у «Портреті Доріана Грея» (1890) доводив, що мистецтво і життя не є тотожними, а мистецтво – не «дзеркало реальності»).

Франц Кафка позбавив конфлікт соціально-політичної значущості. У Йозефа К., героя роману «Замок» (1926), нема ніяких претензій до суспільства (і взагалі: де він живе, якої він національності і де тепер любов до батьківщини?). Це антигероїчний герой. У цьому творі актуалізується ситуація вибору, але головне не те, що вибере Йозеф К., а що вибирає сам читач. «Замок» Кафки чи «Улісс» Джойса – це надважкі тексти (є важлива думка, що їх рішуче ніхто не осилує з першого разу, «однак для тих, хто дочитає – світ зміниться назавжди» [1, с. 191]). Є цілий спектр можливого трактування: філософського, теологічного, ідеологічного – про сутність влади, яку більше ніхто не контролює, а в її бюрократичному апараті ніхто ні за що насправді не відповідає. Складні тексти ніколи не матимуть однієї інтерпретації, однак за Умберто Еко є небезпека надінтерпретації.

Якщо права вибору нема, нема і свободи. Якщо ситуація вибору політизується, маємо справу з антиутопіями. «Чудовий новий світ» Олдоса Хакслі (1932 р.) та «1984» Джорджа Орвела (1948 р.) – два важливі антиутопічні романи XX століття, що мають анти-тоталітарний, антикомуністичний характер. Держава контролює мислення, тому «2+2=5», «свобода – це рабство», а «війна – це мир». У класичних антиутопіях індивіду протистоить тоталітарна влада, яку більшість приймає зі страху, багато хто любить за дароване почуття безпеки й лише одиниці вирішують повстати проти неї [2, с. 121]. Але влада персоналізована в персонажах-антагоністах, є центр опозиції, а у Курта Воннегута цього нема і, де зло, не зовсім зрозуміло, він створює парадоксальну антоутопію у душі «веселого песимізму». Його «Бійня № 5, або Хрестовий похід дітей» (1969) має антивоєнний характер (як і «Прощавай, зброє!» Ернеста Хемінгуея (1929), «На західному фронті без змін» (1929), «Три товариші» (1936) Еріха Марія Ремарка, «Історія одного німця» Себастьяна Хафнера, «Читець» Бернгарда Шлінка, «Крадійка книжок» Мартіна Зузака, «НhhН» Лорана Біне та багато інших).

У романі «Володар мух» Уільяма Голдінга (1954) розповідається, як група школярів після авіакатастрофи опиняється на самоті на пустельному острові. У цьому творі яскраво прослідковується як алегоричне зображення «природного стану, так і формування вертикальної влади. У вже постмодерністському романі «Нестерпна легкість буття» Мілана Кундери, дія якого відбувається у Празі 1968 року, присутня національна «чеська» тема, протест проти окупації і супутня їй «травма приниження власної гідності». Український

літературознавець Р. Семків зауважує, що постмодернізм – це дуже глибока й розумна література, декорована під популярні жанри (і детективний сюжет тут не менш важливий, ніж інтелектуальне наповнення). Сюжетно легкі та водночас інтелектуально важкі романи, що розважають та розповідають про складне, змішують жанри (як Умберто Еко або Стіг Ларсон у його циклі детективів, за якими можна дослідити політичну історію Швеції). Ми як читачі маємо цілий «горизонт для можливих інтерпретацій». За філософом Ліотаром, світ втратив метанаративи, історії, які виправдовували його рух, які пояснювали його мету, та довіри до цих суперісторій більше немає. Світ абсурдний – і це вся історія, яку можна розповісти. «Кожен із читачів шукатиме сенс самостійно. Автор самоусувається і жодних відповідей не дає. Якщо реалісти, відверто чи непомітно, але вели читачів до певних висновків, то тепер ніхто вже нічого не гарантує» [1, с. 175]. У цьому контексті неможливо не згадати есе «Смерть автора» (1967) французького філософа та літературознавця Ролана Барта. Читач стає співтворцем сенсів. Тому і література, і наука (у тому числі політична) – це завжди дискурс. У цей час «традиційні жанри переживають втрату інтересу, а експериментальні – кличуть на барикади».

Модерністи вважали, що «якимись філософськими концепціями (комуністичною, фашистською, фрейдівською, «неокантіанством» тощо) можна досягнути та поліпшити світ, і силкувалися перебудувати, перевести його з «нерозумного», на їхній погляд, у «розумний стан», а постмодерністи завдяки гіркому історичному досвіду зробили висновок, що предмет (світ) чинить опір людському впливу <...> Таким чином, межа між модернізмом та постмодернізмом – у ставленні до ідеології. Якщо модерн визначала наскрізна ідеологізація (найяскравіші її вияви – комуністична та фашистська моделі держави, суспільства), то постмодерн є відчуттям універсальної порожнечі після втрати ідеологічних ілюзій» [3, с. 75].

Сучасна література також допомагає зрозуміти актуальні суспільні проблеми. Є цілий спектр робіт таких «сучасних класиків», що розкривають ключові культурні й політичні тренди сьогодення, як Томас Пінчон, Джонатан Франзен, Донна Тартт, Джуліан Барнс, Кадзуо Ішігуро, Мішель Вельбек, Жозе Сарамаго, Гюнтер Грас, Вінфрід Зебальд, Ольга Токарчук та ін. Таким чином можна простежити кілька тенденцій впливу політики на літературу та форми репрезентації влади та політики в літературних текстах (зворотний вплив є предметом окремого дослідження). Зокрема, йдеться про поступовий перехід від часткової ідеологізації літератури – до цілковитої (за тоталітарного політичного режиму) та постмодерної критики ідеологічних метанаративів.

Список використаної літератури

1. Семків Р. Як читати класиків. Київ, 2018. 288 с.
2. Семків Р. Як писали класики: поради, перевірені часом. Київ, 2016. 240 с.
3. Пахаренко В. Художнє слово. Українська мова та література. 2001. Ч. 29–32. С. 237–240.
4. Аствацатуров А. И не только Сэлинджер. Десять опытов прочтения английской и американской литературы. Москва, 2015. 320 с.
5. Бегбедер Ф. Лучшие книги XX века. Москва, 2006. 192 с.
6. Бегбедер Ф. Конец света. Первые итоги. Москва, 2013. 448 с.
7. Быков Д. Иностранная литература: тайны и демоны. Москва, 2020. 464 с.
8. Каминская Ю. Лекции по зарубежной литературе XX ст. URL: <https://www.lektorium.tv/course/22907>
9. Історія зарубіжної літератури XX ст. : навчальний посібник / Кузьменко В. (ред.) Київ : Академія, 2010. 496 с.

10. Мандель Б.Р. Всемирная литература: XX век. Имена и книги вне пространства и времени. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений гуманитарного направления (бакалавриат, магистратура). Москва, Директ-Медиа, 2014. 659 с.
11. Маренгольц К. Література! Мандрівка світом книжок. Харків : Вид-во Vivat, 2018. 192 с.
12. Набоков В. Лекции по зарубежной литературе. Москва, 2014. 544 с.
13. Оруэлл Д. Писатели и Левиафан. М., 1989. С. 176–184.
14. Оруэлл Д. Политика против литературы. Взгляд на «Путешествия Гулливера». Москва, 1989. С. 153–175.
15. Пачнер М. От литературы до литературы. Как письменное слово формирует мир, личности, историю. Москва, 2019. 464 с.
16. Хаустов Д. Невинные инквизиторы. Джордж Оруэлл и политическая антропология. Москва, 2019. 328 с.
17. Юзефович Г. О чем говорят бестселлеры. Как всё устроено в книжном мире. Москва, 2018. 209 с.
18. Юзефович Г. Таинственная карта. Неполный и неокончательный путеводитель по миру книг. Москва, 2020. 512 с.
19. Юзефович Г. Удивительные приключения рыбы-лоцмана (150 000 слов о литературе). Москва, 2016. 416 с.

POLITICS AND LITERATURE: HISTORICAL FORMS OF INTERACTION

Olena Polovko

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Department of Politology
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine*

The article considers the genesis of the influence of politics and ideology on literature. Fiction has a worldview influence on the reader and on the formation of the value system of the individual. Value component is an important part of political culture as a whole. The main tendencies of the corresponding political and ideological influences are traced (from magnum opus of Dante Alighieri, M. Cervantes, T. More, D. Swift, D. Defoe to K. Vonnegut and S. Alekseevich) on the example of selected works of art of Western European literature of the X – XX centuries.

Even in medieval epic poems, the facts of history were transformed into acts of literature, which fulfilled the “state order”. With More’s *Utopia*, the literature includes not just an ideal, but ideology and politics. More’s political demands: reorganization of society. Behind these requirements is the stratum that actively coming to power – the bourgeoisie. The first bourgeois in literature appears in the figure of *Robinson Crusoe* in the work of D. Defoe, which has a strong socio-political connotation.

The first anti-utopia is D. Swift’s *Gulliver’s Travels*. Its author models the ideological reality and questions the ideals of equality and brotherhood depicted in *Utopia*. In the future, not utopian, but realistic works will dominate, the artistic substantiation of human dependence on the socio-political environment (E. Zola “*Germinal*”). There is a question of the social and political reorganization of society. In the future, the literary hero will face another issue, which is not external but internal (existential). F. Kafka deprived the conflict of socio-political significance.

O. Huxley “*Brave New World*” and D. Orwell “1984” are two important anti-utopian novels of the twentieth century that have an anti-totalitarian, anti-communist character. Popular classical anti-utopias form the appropriate context for ideological resistance. In turn, this provokes further counter-action by the authorities (ban on printing and distribution of books, repressive persecution of authors, etc.).

There is a tendency from gradual and then pervasive ideologisation to “loss of ideological illusions” and criticism of metanarratives.

Key words: politics, literature, ideology, values, political culture.